

بررسی موسیقی شعر در دیوان فیاض لاهیجی

سمانه فیضی^۱

تاریخ دریافت: ۹۳/۱۲/۲۵

تاریخ پذیرش: ۹۴/۸/۲۵

چکیده

همان طور که می‌دانیم از دیرباز تاکنون، وزن و موسیقی شعر، به عنوان عناصر شعر، به حساب آمده و مهم تلقی شده‌اند. در واقع جنبه‌های مختلف موسیقی، هر چند به عنوان رویکردی جدید نیست اما قبل از دوره‌ی معاصر آن چنان که باید مورد توجه و مطالعه‌ی محققان قرار نگرفته است.

فیاض لاهیجی از شاعران قرن یازدهم هجری است، که دیوانش شامل غزلیات و قصاید و قطعات و مثنویات... است. این مقاله دربرگیرنده‌ی پژوهشی در زمینه‌ی موسیقی شعر در دیوان وی است، که در آن به بررسی نحوه‌ی توجه و کاربرد انواع اوزان و بحور به کار رفته در دیوان پرداخته شده است. فیاض لاهیجی هم چنین به موسیقی کناری که شامل قافیه و ردیف است و نیز موسیقی درونی که آرایه‌های بدیعی را شامل می‌شود (تکرار، جناس، تضاد...) توجه نشان داده و جهت ایجاد موسیقی در اشعارش بهره برده است.

کلید واژه‌ها: فیاض لاهیجی، موسیقی بیرونی، موسیقی کناری، موسیقی درونی، موسیقی معنوی.

۱- دانش آموخته‌ی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات اردبیل، ایران.

می‌کرده و پیوند این دو سخت استوار است. زیرا شعر در حقیقت موسیقی کلمه‌ها و الفاظ است و غنا موسیقی الحان و آهنگ‌ها» (شفیعی کدکنی، موسیقی شعر: ۴۴). ارسطو نیز شعر را، زاییده‌ی نیرویی می‌داند که یکی غریزه‌ی محاکات است و دیگری خاصیت درک وزن و آهنگ، گر چه آدمی به نثر می‌تواند تغنی کند، اما هیچ ملّتی را نمی‌شناسیم که غنای او با نثر باشد، زیرا جمع میان شعر و موسیقی، جمع میان موسیقی الفاظ و موسیقی الحان است.

شعر و موسیقی در اصل احساساتی است که در درون روح و روان آدمی، شوری عارفانه و عاشقانه ایجاد می‌کند. همان‌طور که گفته‌اند: هر آنچه که از دل بر آید لاجرم بر دل نشیند.

«بعضی از هنرمندان، هنر شعر و موسیقی را با هم مقایسه کرده‌اند و شدت تاثیر یکی را بر دیگری، بیان نموده‌اند. و در آخر به این نتیجه رسیده‌اند که موسیقی بیش از شعر در عموم تاثیر دارد و البته اگر شعر و موسیقی توأم شود اثرش به مراتب بیش از موسیقی تنها و شعر بی آهنگ است. موسیقی برای آنکه بیشتر موثر واقع شود محتاج به شعر، و شعر نیازمند موسیقی است و هر گاه این دو با یکدیگر آمیخته شوند تاثیرشان شدیدتر است. اما واضح است آن تاثیری که در عموم مردم دارد برای شعر میسر نیست زیرا موسیقی زبانی است عمومی و با هر دلی راز و نیاز دارد ولی فهم دقائق و معانی شعر برای همه کس میسر نیست.» (خالقی، ۱۳۷۸: ۴-۳).

«ملا عبدالرزاق پسر حسین گیلانی لاهیجی متخلص به فیاض از نویسندگان و شاعران قرن یازدهم هجری است. وی از شاگردان مقرب ملاصدرا، فیلسوف نامی که داماد او نیز بوده است.» (فیاض لاهیجی، ۱۳۷۲: ۴۴۹).

«این نویسنده و شاعر ایرانی در حکمت و کلام و منطق و ادب و شعر و دانش‌های منقول دست داشته و در همه‌ی آنها توانا بوده است. وی از شاگردان مقرب ملاصدرا، فیلسوف نامی است که داماد او نیز بوده است.» (همان: ۱۲).

«از آثار وی می‌توان به گوهر مراد، سرمایه‌ی ایمان، شوارق الالهام، کلیات طیبه، حدود العالم، شرح الهیاکل و دیوان شعری به فارسی اشاره کرد، تعداد ابیات دیوان او را چهارده هزار تا دوازده هزار بیت نوشته‌اند. او از شاعران عصر صفوی است و در زمره‌ی شعرای مقررّ زمان خود قرار دارد. شعر فیاض هم که بیشتر در قالبهای غزل و قصیده است. رنگ محیط و عصر خود را دارد. شهرت فیاض بیشتر در غزل سرایی است. انصافاً در این نوع شعر توفیق بیشتر یافته زیرا سبک غزل او سبک اصفهانی- هندی است و او از پیروان این سبک در زمان خود بوده است. اما بر خلاف مضامین پیچیده که بیشتر معاصرینش سعی در سرودن آن داشتند بسیار ملایم با محتوایی پر از توصیف و تشبیه است. اما متأسفانه کمی دور از فصاحت و بلاغت و آیین دستوری است.» (فیاض لاهیجی، ۱۳۷۲: ۱۳-۱۲).

با توجه به اینکه تسلط فیاض در سرودن غزل بیش از سایر قالب‌های شعری است سعی بر آن شده تا دیوان وی را از جهت موسیقی شعر در سه مقوله مورد بررسی قرار دهیم: ۱- موسیقی بیرونی ۲- موسیقی درونی ۳- موسیقی کناری

موسیقی بیرونی:

«منظور از موسیقی بیرونی شعر، جانب عروضی وزن شعر است که بر همه‌ی شعرهایی که در یک وزن سروده شده‌اند، قابل تطبیق است. مثلاً تمام شعرهایی که در بحر متقارب (وزن شاهنامه فردوسی) سروده شده‌اند از لحاظ موسیقی بیرونی یکسان‌اند یعنی می‌توان آنها را بر این نظام آوایی:

فعولن	فعولن	فعولن	فاعل (یا فعول)
--U	--U	--U	-U

تطبیق داد و در این قلمرو هیچ شاعری برتری ندارد مگر به تنوع اوزان یا به هماهنگی اوزان با تجارب روحی و دیگر جوانب موسیقایی شعرش.»

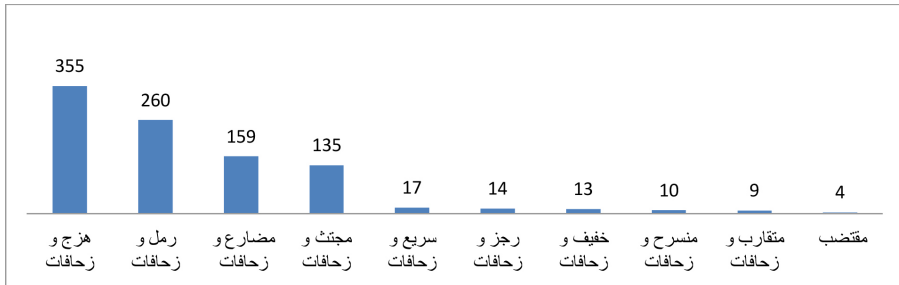
(شفیعی کدکنی، ۱۳۶۷: ۳۹)

درباره‌ی علم عروض باید گفت که: «عروض میزان کلام منظوم است هم چنان که نحو میزان کلام منثور است و آن را از بهر آن عروض خواندند که معروض علیه شعر است، یعنی شعر را بدان عرض کنند تا موزون آن از ناموزون و مستقیم از نامستقیم پدید آید و ممتاز گردد و آن فعولی است به معنای مفعول، چنان که رکوب به معنی مرکوب و حلوب به معنی محلوب.» (طوسی، ۱۳۸۹: ۴۹).

در بررسی دیوان فیاض لاهیجی به این نتیجه می‌رسیم که وی علم عروض و موسیقی بیرونی را به خوبی فراگرفته بود و در به کار گیری آن دقت نظر کافی داشته است. وی در مجموع از ۱۰ بحر عروضی در سرودن اشعارش استفاده کرده است. بحر هزج که دارای موسیقی سنگین و آرامی است بیشترین کاربرد را در دیوان فیاض لاهیجی داشته است و سپس بحر رمل که موسیقی عاشقانه و خوش آهنگی دارد مورد استفاده قرار گرفته است. وی به اوزان دوری هم توجه نشان داده و ۳۵ شعر او دارای وزن ریتیمیک و دوری می‌باشد.

جدول بحور به کار رفته در دیوان فیاض لاهیجی

ردیف	نام بحر	درصد	تعداد اشعار	تعداد اشعار کل دیوان
۱	هزج	۳۶.۳۳	۳۵۵	۹۷۷
۲	رمل	۲۶.۵۰	۲۵۹	۹۷۷
۳	مضارع	۱۶.۲۷	۱۵۹	۹۷۷
۴	مجتث	۱۳.۸۱	۱۳۵	۹۷۷
۵	رجز	۱.۴۳	۱۴	۹۷۷
۶	خفیف	۱.۳۳	۱۳	۹۷۷
۷	منسرح	۱.۰۲	۱۰	۹۷۷
۸	متقارب	۰.۹۲	۹	۹۷۷
۹	سریع	۱.۷۴	۱۷	۹۷۷
۱۰	مقتضب	۰.۴۰	۴	۹۷۷
۱۱	کامل	۰.۲۰	۲	۹۷۷

نمودار ستونی بحور به کار رفته در دیوان فیاض لاهیجی

با توجه به آمار داده شده می‌توان نتیجه گرفت که فیاض لاهیجی به اوزان از نظر تنوع آن‌ها عنایت داشته به ویژه در کاربرد اژنان و بحور منسرح، سریع، مقتضب و کامل که از اژنان سنگین هستند نیز دستی دستی دارد.

موسیقی کناری:

شفیعی کدکنی درباره‌ی موسیقی کناری معتقد است که: «منظور از موسیقی کناری، عواملی است که در نظام موسیقایی شعر دارای تأثیر است ولی ظهور آن در سراسر بیت یا مصراع قابل مشاهده نیست. بر عکس موسیقی بیرونی که تجلی آن در سراسر بیت است و مصراع یکسان است و به طور مساوی در همه جا به یک اندازه حضور دارد. جلوه‌های موسیقی کناری بسیار است و آشکارترین نمونه‌ی آن قافیه و ردیف است.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۶۷: ۳۹۱).

الف / قافیه

شمس الدین محمد بن قیس رازی در کتاب خود در تعریف قافیه می‌نویسد: «بدانکه قافیت بعضی از کلمه‌ی آخرین بیت باشد، به شرط آن که کلمه به عینها و

معناها در آخر ابیات دیگر از همان قصیده متکرر نشود، پس اگر متکرر شود آن را ردیف خوانند و قافیت در ماقبل آن باشد.» (شمس‌الدین‌رازی، ۱۳۸۸: ۲۲۶). نکته‌ای که شایان ذکر است، این است که قافیه تنها تکرار هجاهایی در پایان مصرع‌ها و ابیات نیست، بلکه قافیه می‌تواند نقش‌های دیگر هم در شعر ایفا کند، از جمله تأثیری که در افزایش موسیقایی کردن کلام منظوم دارد که خودش کمک بزرگی برای به خاطر سپردن شعر است، و همچنین تأکید و تکیه بر کلام را می‌توان باقرار دادن آن در قافیه بیشتر کرد.

نمونه:

چو جوهر بر دم شمشیر او دادم دل خود را
به یمن تیغ او آخر گشودم مشکل خود را

(دیوان غ ۲۰: ۱۳۸)

مستی مدام جام هوس می‌دهد مرا
گر دم زخم به دست عسس می‌دهد مرا

(دیوان غ ۲۹: ۱۴۱)

چنان سودای او بر خویش می‌پیچاند آتش را
که دود رفته در سر باز می‌گرداند آتش را

(دیوان غ ۲۴: ۱۳۹)

اسیران پرده از حال دل خود بر نمی‌گیرند
چوتب در پوست می‌سوزند لیکن در نمی‌گیرند.

(دیوان غ ۳۵۵: ۲۳۵)

نمونه ردیف فعلی:

هر که در کوی تو چندی چو دلم منزل داشت
 دایم از زلف سیاهت گره‌ای در دل داشت

(دیوان غ ۱۹۰: ۱۸۹)

غمّت به سینه مرا جای مدعا نگذاشت
 به حسرت دگرم حسرت تو وا نگذاشت

(دیوان غ ۱۹۵: ۱۹۰)

ردیف اسمی: ردیف دشوارتر از ردیف فعلی به کار می‌رود و در دیوان
 فیاض نیز نسبت به ردیف‌های فعلی بسیار کم است مانند:

عجب در متی ندارد هیچ فرقی با شراب
 من نمی‌دانم چرا بدنام شد تنها شراب

(همان: ۳۲۱)

ز روح باد صد ره گر چه خالی شد تن مینا
 ولی دست هوس کوتاه نشد از گردن مینا

(همان: ۳۱۹)

جدول انواع ردیف از نظر نوع دستوری

ردیف	نوع ردیف	درصد	تعداد
۱	ردیف اسمی	۵۵/۴۳	۴۳۱۳
۲	ردیف فعلی	۳۸/۳۲	۲۹۸۲
۳	ردیف حرفی	۶/۲۳	۴۸۵
تعداد کل ردیف‌ها: ۷۷۸۰			

نکته‌ی قابل توجه در بررسی ردیف‌های شعر در دیوان فیاض لاهیجی این

تلمیح به داستان شیرین و فرهاد

(دیوان غ ۱۱۴: ۱۶۷)

از ناله رخنه در جگر سنگ می‌کنم

گو بیستون که نوبت فرهادی منست

تلمیح به داستان فرهاد کوهکن

(دیوان ۱۵۴: ۱۷۹)

دستگاه حسن لیلی گوشه‌ای از کار تست

جلوه‌ی شیرین فرامش کرده‌ی رفتار تست

تلمیح به داستان لیلی و مجنون، و شیرین و فرهاد

(دیوان غ ۱۱۱: ۱۶۷)

نتیجه:

فیاض لاهیجی از شاعران فارسی زبان قرن یازدهم هجری است. دیوان اشعارش شامل قصاید، غزلیات، مثنوی، قطعات، ترکیب بندها و رباعی است که بیشتر اشعارش را غزلیات تشکیل می‌دهند. این شاعر همانند شعرای دیگر به موسیقی شعر توجه داشته است. با بررسی دیوان وی مشخص می‌گردد که به طور کل بیشترین اشعار وی در بحر رمل با تعداد ۲۵۹ شعر و کم‌ترین اشعار وی در بحر کامل به تعداد ۲ شعر می‌باشد، سپس به ترتیب بحر هزج به تعداد ۲۲۰ شعر «به جز اوزان رباعی که شامل ۱۵۳ شعر» می‌باشد، بحر مضارع به تعداد ۱۵۹ شعر، بحر مجتث به تعداد ۱۳۵ شعر، بحر سریع به تعداد ۱۷ شعر، بحر خفیف به تعداد ۱۳ شعر، بحر رجز به تعداد ۱۴ شعر، بحر منسرح به تعداد ۱۰ شعر، بحر متقارب به تعداد ۹ شعر، و بحر مقتضب به تعداد ۴ شعر، در این ترتیب قرار می‌گیرند.

وی هم چنین به موسیقی کناری (قافیه و ردیف) به خصوص موسیقی درونی توجه ویژه‌ای داشته است و مراعات‌النظیرها، تکرار، انواع جناس، تضاد، تلمیح و.... در اشعارش جایگاه ویژه‌ای دارند که نشان می‌دهد شاعر نسبت به آنها بی توجه نبوده است.

فهرست منابع

۱. خالقی، روح ا.، ...، ۱۳۷۸، نظری به موسیقی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات محور.
۲. رازی، شمس‌الدین محمد بن قیس، المعجم فی معاییر اشعار العجم، ۱۳۸۸، به تصحیح علامه محمد بن عبدالوهاب قزوینی و تصحیح مجدد استاد مدرّس رضوی و دکتر سیروس شمیسا، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی.
۳. زرّین کوب، عبدالحسین، ۱۳۴۶، شعر بی دروغ، شعر بی نقاب، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی.
۴. شمیسا، سیروس، ۱۳۸۶، نقد ادبی، چاپ دوم، تهران: انتشارات میترا.
۵. شفیع کدکنی، محمدرضا، ۱۳۶۷، موسیقی شعر، چاپ سوم، تهران: انتشارات آگاه.
۶. طوسی، نصیرالدین محمد بن محمد، ۱۳۸۹، معیارالاشعار، چاپ اول، تهران: نشر میراث مکتوب.
۷. عقدایی، تورج، ۱۳۸۰، بدیع در شعر فارسی، چاپ اول، زنجان: انتشارات نیکان کتاب.
۸. _____، ۱۳۸۵، در آمدی بر عروض، و قافیه، چاپ اول، زنجان: انتشارات نگارین.
۹. فشارکی، محمد، ۱۳۷۹، بدیع، چاپ اول، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم فارسی دانشگاه‌ها انتشارات (سمت).
۱۰. فیاض لاهیجی، ۱۳۷۲، دیوان فیاض لاهیجی، به کوشش دکتر امیر بانوی کریمی، چاپ اول، موسسه، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۱. _____، ۱۳۶۹، دیوان فیاض لاهیجی، به کوشش ابوالحسن پروین پریشانزاده، چاپ اول.
۱۲. ماهیار، عباس، ۱۳۸۹، عروض فارسی، چاپ دوازدهم، تهران: انتشارات قطره.
۱۳. نصیری فر، حبیب الله، ۱۳۸۰، نقش شعر و غزل در موسیقی آوازی ایران، چاپ اول، تهران: انتشارات نگاه.

